

Joseph Priestley (1733-1804)

“The doctrines of revelation only prove to be truly rational”¹

Dr. Chris de Jong

Toen Samuel Johnson (1709-1784) in 1783 een scheikundig experiment bijwoonde waarbij de naam van Joseph Priestley viel, vroeg hij waarom die naam de laatste tijd zo vaak genoemd werd. Het antwoord luidde dat deze jongere tijdgenoot grote verdienste voor de ontwikkeling van de natuur- en scheikunde had – hij ontdekte onder meer de zuurstof –, waarop Johnson erkende dat hij de eer diende te ontvangen die hem toekwam. In een uitvoerige voetnoot evenwel wees Boswell, Johnson’s biograaf die dit voorval mededeelde, op de “displeasure” van zijn beroemde vriend en leermeester ten aanzien van Priestley vanwege diens opvattingen over materialisme en determinisme. Priestley maakte volgens hem van de mens een hopeloos en ellendig wezen. De toekomstige wereld die Priestley schetste verschilde volgens Boswell niet van de huidige, wat de doodsteek was voor alle moraal en alle hoop op hemelse gelukzaligheid. Priestley’s minachting voor oude Engelse instituties, waaronder de Anglicaanse kerk, was Boswell en Johnson en vele anderen een gruwel.²

Ter illustratie van zijn afkeer van Priestley wees Boswell op twee geschriften, het ene was Priestley’s *The Doctrine of Philosophical Necessity Illustrated, being an Appendix to the Disquisitions relating to Matter and Spirit* (1777); het andere, dat anoniem verscheen doch aan een zekere William Jones (1726-1800) werd toegeschreven, was getiteld *A small whole-length of Dr. Priestley* (1792) en bevat een kritische bespreking van Priestley’s opvattingen.

1 Hooker versus Priestley

Ter weerlegging van het Rooms-Katholieke bewering dat de kerk en haar traditie dezelfde status als openbaring heeft als de bijbel, zegt Richard Hooker in Boek I van *The Laws* in de geest van Origenes (185-253/254) dat “It sufficeth, therefore, that nature and Scripture do serve in such full sort, that they both jointly, and not severally either of them, be so complete, that unto everlasting felicity we need not the knowledge of any thing more than these two may easily furnish our minds with on all sides”.³ Hoewel het te ver gaat Hooker op basis hiervan een 16de eeuwse voorloper van de Verlichting te noemen, daarvoor was hij te veel een kerkman, is het niet moeilijk zijn standpunt verder te ontwikkelen en er het openbaringskarakter van de bijbel mee te ondermijnen, of dat op zijn minst in te perken, en een grotere rol aan de rede toe te kennen dan hem en de Anglicaanse orthodoxie, die op dit punt vrij calvinistisch was, welgevallig was.

Welke grote stappen in het denken gezet waren gedurende de twee eeuwen die Hooker van Priestley scheidten, wordt duidelijk indien de werkwijze van beiden vergeleken wordt. Hooker gebruikte de resultaten van zijn onderzoek naar pre-christelijke filosofen en Klassieken en vroege en middeleeuwse kerkvaders om een bijdrage te leveren aan de vormgeving van de Anglicaanse orthodoxie. Die bijdrage week op sommige punten weliswaar af van de orthodoxie van zowel het Rooms-Katholicisme als de Reformatie, doch tastten de fundamenten van het christendom, die in de eerste vijf eeuwen gelegd waren, niet aan.

1 Priestley, *The History of the Philosophical Doctrine concerning the Origin of the Soul*, 294.

2 Boswell, *The Life of Samuel Johnson*, IV, 316-317.

3 *The works of Mr. Richard Hooker*, I, 184.

Voordat hij aan zijn onderzoek begon had Hooker de bestaande Anglicaanse orthodoxie omarmd, hoe weinig ontwikkeld en tegenstrijdig die in sommige onderdelen ook nog was; vervolgens gaf hij die nader vorm aan de hand van uitvoerig, doch selectief uitgevoerd historisch onderzoek. Hij zag erop toe dat de onderzoeksresultaten binnen het grotere geheel van de ontluikende Anglicaanse orthodoxie pasten en deze verder ontwikkelden.

Priestley, “the most rational advocate of the Rational Dissenters” volgens een van zijn vele critici,⁴ leefde in andere tijden en werkte in tegenovergestelde richting. De Verlichting was een niet meer weg te denken element van het intellectuele landschap. Hij was bang dat het christendom dat Hooker en andere Anglicaanse kerkvaders hadden nagelaten en waaraan Johnson en Boswell zo gehecht waren, de stormloop van de Verlichting niet zou kunnen weerstaan, niet alleen omdat er op zuiver intellectuele gronden bezwaren tegen ingebracht konden worden, maar ook omdat de Anglicaanse orthodoxie zo nauw verbonden was met het establishment, waartegen veel Verlichtingsfilosofen, onder wie Priestley zelf, juist te hoop liepen. Gebruikmakend van de kennis en inzichten die een eeuw van wetenschappelijk en historisch onderzoek had opgeleverd, construeerde hij een gedeeltelijk nieuw christelijk geloof dat zijns inziens niet alleen een grotere overlevingskans had dan de bestaande orthodoxie maar ook aansloot bij de theologie van de apostelen en de voege kerk, iets wat met de orthodoxie van zijn eigen tijd veel minder het geval was. Zo verenigde hij de functies van apologet en kerkhervormer in één persoon: hij verdedigde het christendom tegen aanvallen van de Verlichting doch om dat effectief te kunnen doen reconstrueerde hij het aan de hand van een juist begrip van de bijbel en van de kerk van vòòr de grote concilies.

Deze strategie was niet nieuw, aangezien Priestley gebruik kon maken van de opening die Hooker, Bacon en andere theologen en filosofen theoretisch hadden geboden, namelijk de notie dat in kerk en theologie zowel de rede als de bijbelse openbaring beide aanvaardbaar waren. Dit uitgangspunt was volgens Priestley een belangrijk argument dat elk weldenkend mens ervan zou moeten weerhouden hem op voorhand van ketterij te beschuldigen en zijn ideeën te veroordelen. Ter wille van de vooruitgang van de mensheid op het gebied van godsdienst en wetenschap verdiende hij het om gehoord te worden. Om dat te bewerkstelligen heeft hij zijn werkwijze en conclusies in een groot aantal publicaties uitvoerig verantwoord door zowel een uiteenzetting te geven van de verhouding tussen rede en openbaring als door te schetsen hoe in de jonge kerk, die zijns inziens grotendeels unitaristisch was, allerlei ketterijen en dwalingen zijn geslopen, die vervolgens deel uitmaakten van zowel de Rooms-Katholieke als de Protestantse orthodoxie.

2 Het openbaringskarakter van het christendom

Het is Priestley's bedoeling om tegen de revolutionaire stemming in Frankrijk in, waar alle geopenbaarde religie werd verworpen, het openbaringskarakter van het christendom veilig te stellen, door het te ontdoen van dwalingen en ketterijen en het voor de meer verlichte geesten aanvaardbaar te maken. De tijd staat niet stil, nieuwe tijden vragen om nieuwe antwoorden, was zijn gedachte. Hij geeft die door aan te tonen dat de bijbelse openbaring, die had geleid tot het ontstaan van de kerk, niet alleen niet in strijd was met de uitgangspunten en resultaten van moderne wetenschappelijk onderzoek maar dat beide, wetenschap en het originele christendom, elkaar ondersteunen zonder dat het openbaringskarakter van de bijbel aangetast

4 Macgowan, *Socinianism*, 15,

wordt. Hij verwerpt het in zijn tijd gangbare verwijt dat christenen alleen maar geloven omdat vorige generaties dat ook gedaan hadden en toont aan “that their faith is the offspring of reason: that the evidence of the facts on which it is built is the same with that of any other facts of antient date”.⁵

Historisch en godsdienstwetenschappelijk onderzoek, dat al enkele eeuwen gestimuleerd werd door de vermeerdering van kennis van de Oriënt, die het gevolg was van het groeiend aantal handels- en ontdekkingsreizen met name naar India, China en het Midden-Oosten, brengt hem tot de conclusie dat het jonge christendom een ontwikkeling heeft doorgemaakt die het heeft afgevoerd van de bijbel, doordat gezaghebbende kerkvaders en concilies aan Oriëntaalse filosofische en godsdienstige stelsels ontleende elementen hebben overgenomen. Om de kerk terug te voeren naar haar grondslag, de bijbelse openbaring, combineert Priestley de resultaten van zowel modern godsdiensthistorisch als natuurwetenschappelijk onderzoek, aangezien dergelijk onderzoek de geheimen van God's schepping en het toekomstig lot van de mensheid blootlegt. Zijn werk als chemicus en natuurkundige leverde hem voldoende materiaal om zich behalve in theologische ook in natuurwetenschappelijke discussies te mengen en om de jongste resultaten van onderzoek op beide terreinen in een nieuw, alomvattend systeem onder te brengen. Zijn doel is te bewijzen dat de moderne wetenschap en het oorspronkelijke christendom niet met elkaar in strijd zijn maar elkaar bevestigen en steunen.

3 Priestley versus Price: het dualisme van ziel en materie

Centraal staat bij Priestley de vraag of de menselijke ziel (door hem en veel Klassieke en moderne auteurs gelijkgesteld met geest (in de literatuur van die tijd afwisselend *mind*,), bewustzijn, *intelligence*, *the self*, *personality* genoemd) wel of geen zelfstandige, onstoffelijke en onveranderlijke substantie is, die onafhankelijk van de mens (materie) bestaat.⁶ Zowel natuurwetenschappelijk als historisch onderzoek leidt hem tot hetzelfde onvermijdelijke, eensluidende antwoord: nee. Op grond hiervan beantwoordt hij de vraag naar het zuivere christendom.

3.1 Natuurwetenschappelijk onderzoek

Onder meer in zijn *Disquisitions relating to Matter and Spirit* onderzoekt Priestley het dualisme van ziel en lichaam aan de hand van de ontdekkingen van Isaac Newton (1643-1727) en anderen ten aanzien van aantrekkingskracht tussen verschillende lichamen, die de gangbare doch oppervlakkige opvatting van totale inertie van de materie hadden weerlegd. Priestley gaat uitvoerig in op het werk van collega's, geestverwanten en tegenstanders.⁷ Een van de laatsten, de in zijn tijd vermaarde wiskundige en nonconformistische lekenprediker dr. Richard Price (1723-1791),⁸ betoogt in *The nature and dignity of the human soul*, een gedrukte preek uit 1766, dat ziel en lichaam twee volstrekt gescheiden en van elkaar onafhankelijke substanties zijn. Wil de ziel van de mens, die onsterfelijk en immaterieel is en dus geen uitgebreidheid, vastheid en betrekking tot tijd en plaats bezit, toch op de materie i.c.

5 Priestley, *Discourses*, viii.

6 Cf. Blackburne, *An historical view*.

7 Schofield, *The Enlightened Joseph Priestley*, 174.

8 Over de betrekkingen tussen beiden, zie Fruchtmann, “The Apocalyptic Politics of Richard Price and Joseph Priestley”, 25 ff.

het sterfelijke lichaam kunnen inwerken, dan dienen beide een gemeenschappelijke factor te bezitten die dat mogelijk maakt. Welke factor dat is, weet Price niet, dat is “a mystery to us”, doch hij houdt vast aan het beginsel dat beide volledig gescheiden substanties, de actieve ziel en de passieve materie, in de mens aanwezig zijn. In zijn bestaan is de ziel vrij en onafhankelijk van het lichaam, in zijn activiteiten niet. Het lichaam is een aanhangsel (“appendage”) van de ziel, een machine die door de ziel wordt bestuurd. Zo wordt het lichaam letterlijk bezielde door de deugd. Op zijn beurt fungeert het lichaam als bron van kennis en informatie voor de ziel.

Dat de ziel, de bron van alle deugd, op het lichaam inwerkt is voor Price essentieel, aangezien de twee elementen deugd en kennis nooit gescheiden mogen worden: “there is always a *greatness* in knowledge; but, when separated from virtue, it is the greatness of a demon”.⁹ De ziel heeft zijn oorsprong in hemelse sferen en is “the *inspiration of the Almighty that has given it* [i.e. het lichaam] *understanding*. It is an emanation from the supreme intelligence. It has the image of the Deity stamped upon it. It partakes of his perfections, and is capable of knowing and serving him, of acting by the same rule with him, and of being happy in him for ever”.¹⁰

Ten aanzien van het onderscheid tussen onstoffelijke ziel en uitgebreid en materieel lichaam en hun onbegrepen interactie verwoordt de “modern metaphysician” Price het algemeen gevoelen van die dagen.¹¹ Dit Cartesiaans getinte dualisme vormt, al of niet met aanpassingen, de basis van het werk van uiteenlopende denkers als de Nederlandse theoloog Balthasar Bekker (1634-1698), John Locke (1632-1704), G.W. Leibnitz (1646-1716), de Schot Andrew Baxter (1686-1750), Joseph Butler (1692-1752) en de Engelsman William Wollaston (1659-1724), de auteur van het invloedrijke *The Religion of Nature Delineated* (1722). Priestley wijst dit dualisme als onbevredigend van de hand. Hij constateert dat ziel en materie weliswaar op elkaar inwerken, doch acht het uitgesloten dat twee substanties die niets met elkaar gemeen hebben dat zouden kunnen. Hij ziet in Price’s “mystery” niet meer dan een verlegenheidsoplossing, soms zelfs dat niet eens. Uitgaande van het onder meer door Locke¹² en Newton geformuleerde causaliteitsbeginsel poneert hij dat die gemeenschappelijke factor tussen beide er inderdaad is doch dat Price en anderen in de verkeerde richting gezocht hebben. Priestley zoekt de oplossing niet in “something intermediate”, een “infinitesimal elementary body”, zoals de filosoof en arts David Hartley (1705-1757) doet, maar in het opheffen van het onderscheid tussen ziel en materie. Hij gaat daartoe te rade bij de Kroatische wiskundige, astronoom, Jezüiet en Newtoniaan Roger Joseph Boscovich (1711-1787),¹³ die in *Philosophiae naturalis theoria* (1763) aantoonde dat alle natuurkundige verschijnselen (in zijn geval het gedrag van licht) te herleiden zijn, behalve tot de uitgebreidheid van de materie (materie zonder uitgebreidheid bestaat niet), tot de krachten van afstoting en aantrekking van de materie, die tot in zijn kleinste deeltjes (*physical points*) bestaan. Materie bezit volgens Newton’s gravitatiewet afstotende en aantrekkende krachten, die hij lokaliseert in

9 Price, *The nature and dignity of the human soul*, 14. Cursivering is origineel.

10 Price, *The nature and dignity of the human soul*, 5-6, 10-11. Cursivering is origineel.

11 Kort samengevat kende de Anglicaanse orthodoxie in dit opzicht de volgende grondslag: 1. het bestaan en de onstoffelijkheid van de ziel of geest; 2. het bestaan van de hoogste geest, God; 3. de onsterfelijkheid van de geest van de mens; 4. de zekerheid van een toekomstige staat van eeuwig geluk of ongeluk.

12 Locke, *An essay concerning human understanding*, 404.

13 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 24.

verschillende schillen (*spheres*), de ene binnen de andere, waardoor bijvoorbeeld licht niet wordt weerkaatst op het oppervlak van het object waarop het valt maar op zekere afstand ervan. Priestley neemt dit over en betoogt dat natuurkundige verschijnselen die te herleiden zijn tot de vastheid (*solidity*), traagheid (*vis inertiae*) en ondoordringbaarheid (*unimpenetrability*) van de materie niet bestaan, aangezien de materie dergelijke inherente eigenschappen niet bezit.¹⁴ De krachten van afstoting en aantrekking van de materie zijn voldoende en afdoende verklaring van alle natuurkundige verschijnselen; andere oorzaken zijn onnodig en overbodig. Hierbij verwijst hij naar de eerste van de drie regels die Newton in het begin van zijn derde deel van zijn *Principia* (1687) voor correct wetenschappelijk onderzoek heeft gegeven: “We are to admit no more causes of natural things than such as are both true and sufficient to explain their appearances”.¹⁵ Hier zit overigens precies het voornaamste zwakke punt van Priestley’s theorie, want zodra deze regel wordt verlaten of gewijzigd – en er is niets dat daarvan weerhoudt – stort zijn gehele redenering in.

Volgens Priestley zijn, behalve uitgebreidheid, de krachten van aantrekking en afstoting allesbepalend, zonder deze bestaat de materie niet, laat staan dat hij kenbaar is.¹⁶ Niet de eigenschappen vastheid, traagheid en ondoordringbaarheid (want die bestaan niet) maar de krachten van afstoting en aantrekking maken de materie tot wat die is en bepalen wat ervan gekend kan worden. Hiermee ontkracht hij een belangrijk argument van Wollaston, Price, Baxter en anderen, dat inhoudt dat de veronderstelling dat de ziel een eigenschap (*property*) van de oneindig deelbare materie is tot de absurde conclusie moet leiden dat de mens theoretisch oneindig veel zielen of *selves* zou kunnen hebben.¹⁷

Anders gezegd: de oude aanname van de dualiteit van ziel en materie is volgens Priestley gebaseerd op de veronderstelde vastheid, traagheid en ondoordringbaarheid als essentiële eigenschappen van de materie, die de noodzakelijke basis en voorwaarde zijn van alle andere eigenschappen die de materie mogelijk zou kunnen hebben. Doch aangezien deze aanname door het werk van Newton, Bosovich en anderen onhoudbaar is gebleken, is ook de idee van de wederzijdse ondoordringbaarheid van ziel en materie onhoudbaar geworden, “matter, destitute of what has hitherto been called solidity, being no more incompatible with sensation and thought, than that substance, which, without knowing any thing farther about it, we have been used to call immaterial.”¹⁸ Hieruit volgt dat men moet uitgaan van de “uniform composition of man”, dat wil zeggen van het feit dat de mens niet uit twee strikt gescheiden en onafhankelijke substanties bestaat, ziel en materie, maar alleen materie is. Dat houdt in dat er geen substantieel verschil is tussen ziel en materie, de menselijke ziel is niet onsterfelijk, onafhankelijk en immaterieel maar een vorm of functie van het lichaam, de ziel is “the result of corporeal organization” en bestaat niet als aparte substantie.¹⁹

14 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 139-140.

15 De overige regels van Newton zijn: 2. Therefore to the same natural effects we must, as far as possible, assign the same causes 3. The qualities of bodies, which admit neither intension nor remission of degrees, and which are found to belong to all bodies within the reach of our experiments, are to be esteemed the universal qualities of all bodies whatsoever. *Newton’s Principia*, 384.

16 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, Section X, XII spec. 140.

17 Wollaston, *The Religion of Nature Delineated*, Section IX; Price, *The nature and dignity of the human soul*, 3, 4.

18 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, Section IV.

19 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, The introduction, iv.

Tegenover Wollaston's stelling dat materie niet voelt, ruikt, bang is of moedig en niet kan begrijpen, redeneren, liegen, lachen en huilen, kortom dat "matter seems not to be capable of such improvement, of being made to think",²⁰ stelt Priestley dat dit nu juist bewezen moet worden en dat Wollaston – en anderen met hem – hierin niet slaagt. De problemen verdwijnen evenwel indien men ervan uitgaat dat alle ideeën, gewaarwordingen en redeneringen gelokaliseerd zijn in de "vibrations in the brain",²¹ een idee dat Priestley ontleende aan Hartley,²² aan wiens werk hij een aparte beschouwing wijdde en van wie hij in meerdere opzichten afhankelijk is.²³ Hij moet evenwel erkennen dat het nog niet mogelijk is nauwkeuriger dan dit de samenhang aan te geven van enerzijds ideeën, gewaarwordingen en redeneringen en het fysieke brein anderzijds.²⁴

3.2 Historisch onderzoek

Het gaat te ver de theologie van Priestley in detail te analyseren – al was het maar omdat hij soms eerdere opvattingen in later werk herroept of nuanceert of omdat er soms contradicties voorkomen. Bovendien is dat elders reeds gebeurd, zij het niet overal even goed.²⁵ Theologie en natuurwetenschap gaan bij hem naadloos in elkaar over. Dat was niets bijzonders, in de 18de (en 19de) eeuw bestond er nauwelijks onderscheid tussen beide disciplines. Dit vond zijn oorsprong in het feit dat de oude, gevestigde universiteiten onder tucht en supervisie van de Anglicaanse kerk stonden.

De tweede zuil waarop Priestley's kritiek op het Niceaanse christendom rust wordt gevormd door de resultaten van godsdiensthistorisch onderzoek. In zijn handen maken Newton en Boscovich niet alleen een einde aan de theorie van de twee strikt gescheiden substanties en de vele problemen die er in de natuurwetenschappen mee samenhangen, in verschillende publicaties²⁶ toont hij aan dat deze ook niet in het christendom thuishoort – niet alleen omdat ze in de theologie voor problemen heeft gezorgd en nog steeds zorgt, maar ook en vooral omdat ze niet door de bijbel ondersteund wordt. De introductie van deze theorie in de theologie is een historische vergissing. Priestley is het met de Verlichtingsfilosoof en deïst (en, naar eigen woorden: pantheïst) John Toland (1670-1722) en anderen eens dat om het christendom van de intellectuele ondergang te redden de kerk deze theorie moet opgeven. Dat betekent dat ze moet terugkeren tot het eenvoudige, unitaristische christendom, dat bij

20 Wollaston, *The Religion of Nature Delineated*, 356.

21 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, Section X.

22 Bekend geworden om zijn *Observations on Man, his Frame, his Duty and his Expectations*. 2 delen. Bath, Londen: James Leake, e.a., 1749.

23 Priestley, J., *Hartley's theory of the human mind, on the principle of the association of ideas; with essays relating to the subject of it*. Londen: J. Johnson, 1775.

24 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 152-153.

25 Zie bijvoorbeeld Fruchtmann, "The Apocalyptic Politics of Richard Price and Joseph Priestley", waarin op p. 2 beweerd wordt dat het boek bedoeld is als "a contribution to a much-needed and fortunately growing historical scholarship that no longer treats politics and religion as two separate and distinct categories of thought". De suggestie dat het de goede kant op gaat met de integratie van godsdienstgeschiedenis en politieke geschiedenis is misleidend. Juist de relevante gebieden van de Engelse (Britse) geschiedenis zijn sinds mensenheugenis behandeld vanuit het perspectief van de innige vervlechting van godsdienst, kerk en staat.

26 Zoals in *An History of the Corruptions of Christianity* en *The History of the Philosophical Doctrine concerning the Origin of the Soul*.

nauwgezet historisch onderzoek niet alleen blijkt te zijn beleden door de Ebionieten, een joods-christelijke sekte die er traditioneel mee in verband wordt gebracht, maar ook door de apostelen en de meerderheid der eerste generaties gelovigen.²⁷

Met Toland²⁸, Beausobre²⁹ en anderen is Priestley van mening dat de doctrines van de twee strikt gescheiden substanties en de onsterfelijkheid en onafhankelijkheid van de ziel afkomstig zijn uit een oude Oriëntaalse filosofie. Ze zijn via de identificatie van Christus met Plato's of , God's wijsheid en macht, omschreven als "an emanation from the supreme intelligence", door Athanasius (296-373), bisschop van Alexandrië (Egypte), in de kerk geïntroduceerd – niet door Joh. 1, want daar gaat het niet over een pre-existente ziel van Christus.³⁰ Op initiatief van Athanasius werd de godheid van Christus, waarvan de idee van de onstoffelijke, onsterfelijke, onafhankelijke en niet-uitgebreide ziel de kern vormt, als officieel kerkelijk dogma vastgesteld (Concilie van Nicea, 325), later gevolgd door de verklaring van de godheid van de Heilige Geest (Concilie van Constantinopel, 451). Hiermee was het dogma der Drie-eenheid een feit. Nadat Newton had betoogd dat voordien al doelbewust veranderingen in het Nieuwe Testament, met name in de eerste Brief van Johannes (I Joh. 5: 7), waren aangebracht om de introductie van de Drie-eenheid te bevorderen,³¹ beschouwt Priestley het besluit van Nicea, dat bedoeld was, behalve om ketterijen als het Manicheïsme en Mandeïsme te bestrijden, om iets te doen aan de in Griekse ogen geringe herkomst en status van Christus en zijn onwaardige levenseinde ("the scandal of the cross"), als een fatale vergissing. Met de onsterfelijkheid van de ziel verwerpt hij de pre-existente Christus en daarmee het dogma der Drie-eenheid als onbijbels en absurd en mank gaand aan interne contradicties. Met zijn geestverwant Nathaniel Lardner (1684-1768), die uitvoerig onderzoek deed naar de feitelijke juistheid van het Nieuwe Testament,³² stelt hij het besluit van Nicea gelijk aan de afval tot afgodendienst der oude Israëlieten. Hij verwerpt ook als onbijbels het aan het begin van de 4de eeuw ontstane en door Nicea veroordeelde Arianisme, dat dezelfde Oriëntaals-Platonische achtergrond heeft als het Athanasianisme en door vooraanstaande Unitariërs/Socinianen van zijn eigen tijd werd aangehangen, alsmede door Engelse Presbyteriaanse kringen voorzover die het dogma der Drie-eenheid afwezen.³³

De moderne idee van de onsterfelijkheid, onafhankelijkheid en onstoffelijkheid van de ziel, "the thing that thinks in us" (Baxter), die zich uit het Athanasianisme heeft ontwikkeld, verschilt volgens Priestley van de bijbelse idee van de ziel: "the notion of two substances that have no common property, and yet are capable of intimate connection and mutual action, is both absurd and modern; a substance without extension or relation to place being unknown both in the scriptures, and to all antiquity". Is het zuivere spiritualisme, de idee van een volledig onstoffelijke, ondeelbare, onzichtbare, menselijke ziel, een ziel die niet beweegt en geen betrekking tot ruimte heeft (*i.e.* geen uitgebreidheid bezit) en dus letterlijk *nergens* is,

27 Priestley, *An History of Early Opinions concerning Jesus Christ* Priestley; Priestley, *Defences of the History of the Corruptions of Christianity*, 9-12.

28 Toland, *Letters*, II, par. 9 (40-42); Toland, *History of the Soul's Immortality*.

29 Isaac de Beausobre (1659-1738) werd bekend om zijn "excellent" *Histoire Critique de Manichée et du Manichéisme*. Twee delen, Amsterdam, 1734-1739.

30 Voor Priestley's uitleg van Joh. I, zie zijn *Letters to Dr. Horsley*, [I,] Letter I.

31 Priestley, *Of the Doctrine of the first Ages concerning the Person of Christ*.

32 Priestley, *Letters to Dr. Horsley*, II, vi; cf. Lardner's *The Credibility of the Gospel History*.

33 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 51, Section XVIII; Macgowan, *Socinianism*.

een moderne, post-Niceaanse creatie, de pre-Niceaanse opvatting zowel binnen als buiten de jonge kerk was dat de menselijke ziel een ruimtelijk dimensie heeft. Hetzelfde geldt voor het moderne, spirituele godsbegrip, dat inhoudt dat God een “immaterial substance” is, “incapable of local presence”. Aangezien dit godsbegrip zou betekenen dat God de materie niet geschapen kan hebben noch erop kan inwerken, is het volgens Priestley een “upstart thing, and a nonentity”, dat de bijbelschrijvers en apostelen der jonge kerk niet kenden. Zij gingen ervan uit dat God *alomtegenwoordig* is en dus *ergens* is, “a being capable of local presence, though of no known form” (bv. Ex. 19:16, 20:1, 31:18, I Sam. 3:4, Matt. 3:17, 17:5, Openb. 4:2 etc.), *i.e.* een ruimtelijke dimensie heeft, alles geschapen heeft, overall is, alles ondersteunt, ziet en stuurt.³⁴

Deze bijbelse, pre-Niceaanse notie is in het orthodoxe Westen nooit geheel verdwenen en werd pas sinds Descartes definitief naar de achtergrond gedrongen.³⁵ Ze spoort volledig met de theorieën van Newton. Priestley ziet in Newton’s krachten van aantrekking en afstoting God’s geest-in-actie, een manifestatie van God’s almacht. Want “all action is his action”, wat in de bijbel uitgedrukt wordt met de term God’s *alomtegenwoordigheid*³⁶ en door Thomas van Aquino wordt omschreven als *Deus totus est in omnibus et singulis*. Hoewel Priestley erkent dat dit uitgelegd zou kunnen worden als een soort materialisme, bestrijdt hij dat dit hetzelfde is als het moderne materialisme: “upon no [i.e. in vergelijking met welk] system whatever, is the great Author of Nature more distinct from his productions, or his presence with them, and agency upon, them, more necessary”.³⁷ De materie is niet God zelf – God’s essentie kennen we niet, hij wordt slechts gekend aan zijn daden: “God is, and ever must remain, the incomprehensible, the object of our most profound reverence, and awful adoration. Compared with him, all other beings are as nothings and less than nothing. He filleth all in all, and he is all in all”.³⁸ Anders gezegd: de schepping kwam in aanzijn en wordt instandgehouden door God’s alomtegenwoordige geest, de *creatio ex nihilo*. Zonder God’s creatieve geest, waarmee de bijbelschrijvers overigens niets anders dan een onzichtbare macht bedoelden, bestaat er niets. Fruchtman beweert dat volgens Priestley “God and his creation had become one”,³⁹ doch dit is onjuist. Hoewel ook Spinoza het dualisme van geest en materie ontkende, was Priestley geen Spinozist. Hoever Priestley van hem afstaat blijkt uit het volgende citaat:

— — — as the Divine nature has properties incompatible with all created and finite natures, so, though there must be some common property in all beings that have any action or influence upon one another, there is no evidence of the Divine nature being possessed of the properties of other substances, in such a *manner* as to be intitled to the same appellation. For example, the Divine essence can not be the object of any of our senses, as every thing that we call *matter* is. For though the divine Being, in order to his *acting* every where, must *be* every where, we are not sensible of his presence by our sight,

34 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, Section XII, XIV, XIX.

35 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 251-264. In feite is Descartes er volgens Priestley niet in geslaagd een “proper immaterial system” te ontwikkelen. Sir Kenelm Digby, *On the Immortality of Reasonable Souls* (1644) slaagde daar beter in. Doch geen van deze systemen deugt volgens Priestley.

36 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 41.

37 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 149.

38 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 143.

39 Fruchtman, “The Apocalyptic Politics of Richard Price and Joseph Priestley”, 26.

hearing, or feeling, &c. – – – Upon the whole, it is plain, that no proof of the materiality of man can be extended, by any just analogy, to a proof or evidence of a similar materiality of the Divine nature; for the properties or powers being different, the substance or essence (if it be any convenience to us to use such terms at all) must be different also.⁴⁰

3.3 Priestley's christologie

Kon deze zienswijze misschien nog een plaats vinden binnen het grotere geheel van de Anglicaanse orthodoxie van zijn tijd, aangezien die allesbehalve een eenheid was, het feit dat Priestley de doctrine van de onafhankelijke en pre-existente geest of ziel van Christus van de hand wees kon dat niet. De ontkenning van deze doctrine, die logisch volgt uit zijn afwijzing van de theorie van de twee strikt gescheiden substanties, is voor zijn christologie van essentieel belang, aangezien Christus' godheid (het $\theta\upsilon$) erdoor ontkend wordt. Christus was volledig mens, niet meer dan dat, en had geen aparte ziel en kon dus ook geen ziel gehad hebben die bestond voorafgaand aan zijn geboorte. De apostelen en eerste kerkvaders wisten dit. Als de kerk van de eerstvolgende eeuwen dit ook had ingezien en eraan had vastgehouden, dan zouden allerlei dwaasheden, "that came in like a deluge afterwards", de christenheid en het denken in het algemeen, inclusief de "natural philosophy", bespaard zijn gebleven.

3.4 Wonderen; de dood en wat daarna komt

Priestley's werk is reductionistisch: ter weerlegging van de kritiek van de zijde der Verlichting schrapt hij alles wat niet strikt noodzakelijk of essentieel in het christendom is. Hierin verschilt hij van Hooker voor wie in de kerk ruimte is voor "matters indifferent", onschuldige, maar wel belangrijk geachte tradities en gebruiken die de gelovigen herinneren aan hun droevig lot en wijzen op hun verantwoordelijkheid jegens God en medemens, van muurschilderingen via processies tot altaargewaden. Het opgeven van de idee van de vrije ziel, de onstoffelijke, onsterfelijke en onafhankelijke ziel of geest, die het lichaam verlaat op het moment van de dood en op de een of andere manier voortbestaat,⁴¹ betekent bij Priestley ook het einde van de klassieke duivel – wat overigens niet nieuw was; Bekker had bijna een eeuw eerder de duivel, heksen e.d. al dood verklaard. Waar in de bijbel de duivel genoemd wordt, is volgens Priestley sprake van poëtisch en allegorisch taalgebruik waar de zonde of het morele kwaad bedoeld is.⁴² Verder verdwijnen bij hem alle elementen die in de loop der eeuwen in de kerk zijn geïntroduceerd met het oog op beloning en straf van de "bevrijde" ziel "in the intermediate state", *i.e.* in de periode tussen de dood en de dag des oordeels, uit de theologie.⁴³ Daaronder vallen hel, hemel, vagevuur, paradijs met engelen die de wachtende zielen vermaken, de verering van Maria als moeder God's en van de heiligen, processies, de

40 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 142; vgl. 188 waar Priestley nadrukkelijk Spinoza afwijst "for the same reason that the *maker* of the *table*, or of the *watch*, must be different from the table, or the watch, it is equally manifest that the maker of *myself*, of the *world*, and of the *universe*, (meaning by it all the worlds that we suppose to exist) must be a being different from myself, the world, or the universe; which is a sufficient answer to the reasoning of Spinoza, who, making the *universe itself* to be God, did, in fact, deny that there was any God".

41 Besproken in Priestley, *The History of the Philosophical Doctrine concerning the Origin of the Soul*.

42 Priestley, *Letters*, 410.

43 Priestley, *Institutes*, III, 202.

liturgie voor de doden en ander ritueel. De omstandigheden van Christus's geboorte zijn evenmin van belang als bijvoorbeeld de vraag of hij groot of klein van gestalte was. Van belang zijn alleen zijn boodschap en zijn wonderen en andere daden die het bewijs vormen van zijn woorden en goddelijke opdracht. Maar verder geldt dat hoe meer "things of an *extraneous nature*" ten aanzien van Christus worden weggelaten, hoe gemakkelijker de verdediging van het christendom wordt.⁴⁴ Ook kerkelijke gebruiken en opvattingen die zijn voortgekomen uit of verwant zijn met oude dualistische ketterijen die de materie identificeren met het kwaad en onreinheid en het lichaam als een gevangenis voor de ziel zien, verwerpt hij, zoals vasten, zelfkastijding, liegen voor een goede zaak (!),⁴⁵ celibaat en kluizenaarschap, armoede-ideaal, zwijgplicht van sommige monniksorden en andere zelfkwellingen en vormen van onthechting en versterving (cf. I Tim. 4:1-5).

Waren de meeste van deze bezwaren en correcties door de kerken van de Reformatie omarmd, al hadden Luther en Calvijn op sommige onderdelen afwijkende standpunten, dat bij Priestley ook het dogma van de Drie-eenheid verdwijnt, impliceert het verdwijnen van het verzoenend karakter van Christus' lijden en sterven. Hij handhaaft het christendom als monotheïstische openbaringsgodsdienst en God's oneindige wijsheid, macht en goedheid, God als Eerste Oorzaak, zijn alomtegenwoordigheid, Christus als voorbeeldig, door God gezegend en gesteund mens, zijn wederopstanding "which is more authentically attested than any other fact in history".⁴⁶ Als de essentie van het christendom beschouwt Priestley de wederopstanding van de mens op de jongste dag en de beloning van het goede en bestraffing van het kwade door Christus, die hiervoor van God alle macht en gezag ontvangen heeft.⁴⁷ Het christendom van de apostelen en de eerste christenen vat Priestley als volgt samen:

By the help of the system of materialism, also, the christian removes the very foundation of many doctrines, which have exceedingly debased and corrupted christianity; being in fact a heterogeneous mixture of *pagan notions*, diametrically opposite to those on which the whole *system of revelation* is built. The christian system provides no reward for the righteous till the general *resurrection of the just*, nor any punishment for the wicked, till the *end of the world*, at which time, and not before, the angels will be commissioned to *gather out of the kingdom of Christ every thing that offends*. Then only will be the great harvest, when the *wheat* (to use the language of our Saviour) *will be gathered into the garner*, and the *chaff will be burned with unquenchable fire*. — — therefore, man, who is *one being*, is composed of *one kind of substance*, made of *the dust of the earth*; that when he dies, he, of course, ceases to think; but when his *sleeping dust* shall be re-animated at the resurrection, his power of thinking, and his consciousness, will be restored to him".⁴⁸

3.5 De moraal

Een ander gevolg van het opgeven van de theorie van de twee strikt gescheiden substanties is dat de wil van de mens, die in de ziel "zetelt", noodzakelijkerwijs bepaalde wetten gehoorzaamt en dat zijn "self-determining power", de vrije wil, derhalve een illusie is – het

44 Priestley, *An History of Early Opinions concerning Jesus Christ*, IV, 9-10.

45 Priestley, *The History of the Philosophical Doctrine concerning the Origin of the Soul*, 393-394 noot.

46 Priestley, *The History of the Philosophical Doctrine concerning the Origin of the Soul*, 295.

47 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 42, 194.

48 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 69-70, 102, 194-195. Cursivering is origineel.

door Boswell, Price en vele anderen zo verfoeide determinisme. Price concludeert dat Priestley's redenering ertoe leidt dat "our souls, instead of being any thing substantial and durable, would be no more than empty shadows", waarmee de laatste volgens hem de bijl aan de wortel van de boom der opvoeding in deugd en vroomheid legt, die hij in zijn preek uit 1766 juist zo krachtig had aanbevolen.⁴⁹

Dit oordeel behoeft enige kwalificatie en nuancering die velen, waaronder ook de demonstranten die Priestley's huis Fair Hill in Birmingham in brand staken (de "Church and King riots" van 1791), wellicht ontgaan zijn – al meenden die, moreel gesteund door het kerkelijke en universitaire establishment, voldoende andere redenen te hebben voor hun woede.⁵⁰ Het determinisme van Priestley, voorzover daarvan sprake is, is gegrondvest op God's wil. Niemand handelt anders of is anders dan zoals God hem ontworpen en geschapen heeft. Zodra de mens beseft dat God de enige oorzaak is van alles dat bestaat en hij niets anders is dan een instrument in zijn handen, doet hij God's wil en niets anders. Haat, jaloezie en kwaadaardigheid verdwijnen. De mens is deel van een door God bestuurd allesomvattend netwerk, waarin alles en iedereen zijn vaste en vantevoren bepaalde plaats heeft. "I cannot, as a necessarian, hate any man; because I consider him as *being*, in all respects, just what God has made him to be, and also as *doing*, with respect to me, nothing but what he was expressly designed, and appointed to do. – – – To him [the Divine Being] nothing is seen as an *evil*, but as a necessary and useful part of a perfect whole".⁵¹ Wanneer haat en kwaadaardigheid uit het denken verdwijnen, ontstaat ruimte voor elke denkbare sociale en individuele deugd.

Aan de hand het voorbeeld en de woorden van zijn leermeester Jezus Christus, die dankzij zijn speciale band met God in staat was "divine and saving knowledge to all the world of mankind"⁵² te verspreiden, kan de mens de gevolgen van de zondeval ongedaan maken. Met de blik gericht op het oordeel van de jongste dag weet hij wat hem te doen staat en waaraan hij zich te houden heeft. Christus' lijden en sterven waren geen zoenoffer of genoegdoening voor de zonden van de wereld, zoals de orthodoxie belijdt. Zijn wederopstanding was een voorbeeld en aankondiging van de wederopstanding die elk mens te wachten staat. Elk mens is verantwoordelijkheid voor zijn eigen eeuwig lot: "their happiness or misery to endless ages, will depend upon their conduct in this state of probation and discipline".⁵³ In dit opzicht was Boswell's bezorgdheid ongegrond.

4 Nawoord

In dit essay gaat het om de vraag of en zo ja, in hoeverre de nalatenschap van onder meer Hooker en Bacon in Priestley's werk bespeurbaar is, oftewel in hoeverre de rede een plaats krijgt in het theologische denken van Priestley. Hoewel hij het tegendeel is van een slaafse navolger van beiden, geeft ook hij ruimte aan de kritische rede en corrigeert hij wat de gevestigde kerken volgens hem ten onrechte als behorende tot de essentie van het christendom accepteren. Hij verjaagt de spoken, geesten en andere onzichtbare krachten uit de kerk en reduceert het christelijk geloof tot een reeks rationele overtuigingen en handelingen; anders

49 Price, *The nature and dignity of the human soul*, 17.

50 Rose, "The Priestley Riots of 1791", 68-88.

51 Priestley, *The Doctrine of Philosophical Necessity Illustrated*, 111-114.

52 Priestley, *The History of the Philosophical Doctrine concerning the Origin of the Soul*, 387.

53 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 42.

dan bij Hooker verdwijnt bij hem de positie die de geestelijkheid bekleedt als intermediair tussen hemel en aarde.

Net als Bacon trekt hij een scherpe lijn tussen de tijd van de apostelen en de door hen te boek gestelde openbaring enerzijds en de tijd van de kerkvaders en de grote concilies anderzijds. Deze laatste deden niet meer dan het interpreteren van de bijbelse openbaring. Net als Bacon houdt Priestley zijn gehoor en lezers voor dat het resultaat hiervan mensenwerk is, dat te allen tijde herzien kan worden. Daaronder valt volgens Bacon *ipso facto* het dogma van de Drie-eenheid uit de 4de eeuw, waarbij bedacht dient te worden dat hij tot zijn standpunt kwam op zowel puur formele als politieke gronden. Tegen de achtergrond van zijn streven te voorkomen dat de godsdienstige conflicten die op het Europese continent woedden naar Engeland zouden overslaan, schetste hij de milde contouren van een oecumenische Anglicaanse kerk waarin zo veel mogelijk gezindten en stromingen een plaats konden vinden. Hij heeft zich (aanvankelijk) niet expliciet uitgelaten over de aanvaardbaarheid van dat dogma. Priestley ging verder en maakte er inhoudelijk bezwaar tegen aangezien het volgens hem onbijbels was. Hierdoor plaatste hij zich buiten de Anglicaanse traditie. Hooker veroorloofde zich een zekere mate van vrijheid ten opzichte van de Anglicaanse orthodoxie – voorzover die eind 16de eeuw reeds bestond – en constateerde bijvoorbeeld ten aanzien van het dogma der Tweenaturenleer (Chalcedon, 451) tekortkomingen.⁵⁴ Bacon corrigeerde zichzelf na enige tijd onder politieke druk en beleed *expressis verbis* de orthodoxie van het dogma van de Drie-eenheid, terwijl Hooker voorzover bekend niet al te ernstig om zijn standpunt werd aangevallen. Priestley herriep niet doch toen de druk op hem te groot werd week hij uit naar Amerika, waar hij hartelijk ontvangen werd.

Zowel in *Disquisitions relating to Matter and Spirit* als in *Institutes of Natural and Revealed Religion* en elders verdedigt Priestley het christendom als openbaringsreligie tegen de aanvallen van de Verlichting door met Newton in de hand te wijzen op het stevige fundament dat het heeft in zowel de natuurwetenschappen als de natuurlijke religie:

I have all the foundation that the nature of things admits of for a firm belief in a first, eternal, unchangeable, and intelligent cause of all things; and I have all the proof that can be given of his almighty power, infinite goodness, and constant providence. And this system of natural religion affords all the foundation that can be had in support of revealed religion, the history of which is contained in the books of scripture.⁵⁵

Daarnaast maken zijn analyse en afwijzing van de Athanasiaans-Cartesiaanse theorie van de twee strikt gescheiden substanties lichaam en ziel ruimte voor belangrijke en modern-klinkende vragen, zoals: wie of wat is de mens? Is hij meer dan een chemische fabriek? Wat maakt iemand's persoonlijkheid of identiteit uit gegeven het feit dat chemicaliën, hersenbeschadiging en ouderdom hierin onherstelbare veranderingen kunnen aanbrengen? Wat is bewustzijn, wat is denken? Ben ik nu nog dezelfde die ik in het verleden was? Zo niet, ben ik nog verantwoordelijk voor wat ik ooit gedaan heb? Zo niet, heeft het oordeel op de

54 Hooker, *The Laws*, Boek V, 167.

55 Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 191.

jongste dag dan nog enige betekenis (pag. 10)? Steekt hier toch niet een alle moraliteit vernietigend determinisme de kop op?⁵⁶

56 Zie Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*, I, 196 ff, waar hij om deze en andere vragen te beantwoorden onderscheid maakt tussen “the identity of the man” en “the identity of the person”. Aangezien de “the identity of the man” met de dood vernietigd wordt, kunnen op de jongste dag straf en beloning alleen worden toebedeeld op basis van “the identity of the person”. Deze blijft onveranderd. Hier ligt het aangrijpingspunt voor de moraal: “Our personal identity will be sufficiently preserved, and the expectation of it at present will have a proper influence on our conduct.” Daarbij moet tijdens het leven voldaan zijn aan de voorwaarde van “the sameness and continuity of consciousness”, 198-199.

Literatuur

Blackburne, Francis, *An historical view of the controversy concerning an intermediate state and the separate existence of the soul between death and the general resurrection, deduced from the beginning of the Protestant Reformation to the present times. With some thoughts, in a perfunctory discourse, on the use and importance of the theological controversy.* 2de druk, gecorrigeerd en uitgebreid. Londen: J. Wheble, 1772

Boswell, J., *The Life of Samuel Johnson, LL.D. including a Journal of his Tour to the Hebrides.* New Edition, vier delen. New York, Derby & Jackson, 1858

Fruchtman, J., "The Apocalyptic Politics of Richard Price and Joseph Priestley: A Study in Late Eighteenth-Century English Republican Millennialism", in: *Transactions of the American Philosophical Society Held at Philadelphia for Promoting Useful Knowledge.* Deel 73/4, 1983

Jones, William, *A small whole-length of Dr. Priestley, from his printed works: or a free account, (in consequence of a free inquiry) of his style, his politics, his feelings, his logic, his religion, his philosophy, concluding with an analysis and an appendix of extracts from the writings of Dr. Priestley, which were read in the Court at the Assizes at Warwick.* Londen: Londen: F. en C. Rivington, 1792

Lardner, N., *The Credibility of the Gospel History; or the Principal Facts of the New Testament confirmed by Passages of Ancient Authors, who were contemporary with our Saviour or his Apostles, or lived near their time.* Twee delen, 1727, 1733/55.

Locke, J., *An essay concerning human understanding.* 27ste druk. Londen: T. Tegg, 1829

Macgowan, J., *Socinianism brought to the test; or Jesus Christ proved to be the adorable God, or a notorious impostor, in twenty letters to the Reverend Doctor Priestley.* 3de druk, Londen: W. Barnes, 1805

Newton's Principia. The mathematical principles of natural philosophy. By Sir Isaac Newton. Translated into English by Andrew Motte. To which is added, Newton's system of the world; with a life of the author, by N.W. Chittenden, M.A. etc. New York: Geo. P. Putnam e.a., 1850

Price, R., *The nature and dignity of the human soul. A sermon preached at St. Thomas's, January the First, 1766.* Londen: A. Millar, J. Waugh, M. Young, 1766

Priestley, J., *Defences of the History of the Corruptions of Christianity, in reply to Dr. Horsley and Mr. Badcock, 1783-1787: and Defences of Unitarism, 1786, 1787,* in: *The Theological and Miscellaneous Works of Joseph Priestley.* Deel XVIII. Hackney: G. Smallfield, s.a.

Priestley, J., *Letters to Dr. Horsley, in answer to his animadversions on the History of the Corruptions of Christianity.* Londen: J. Johnson, 1783

Priestley, J., *Letters to The Rev. Dr. Price*, in: *The Theological and Miscellaneous Works of Joseph Priestley*. Deel XVIII. Hackney: G. Smallfield, s.a.

Priestley, J., *Of the Doctrine of the first Ages concerning the Person of Christ*, in: *The Theological and Miscellaneous Works of Joseph Priestley*. Deel XVIII. (Hackney: G. Smallfield, s.a.) 157-162

Priestley, J., *Discourses on the evidence of revealed religion*. Londen: J. Johnson, 1794

Priestley, J., *The Doctrine of Philosophical Necessity Illustrated*. Londen: J. Johnson, 1777

Priestley, J., *An History of the Corruptions of Christianity*. Twee delen. Londen: Pierce en Jones, 1782

Priestley, J., *An History of Early Opinions concerning Jesus Christ, compiled from Original Writers; proving that the Christian Church was at first Unitarian*. Vier delen. Birmingham: Pearson en Rollason, 1786

Priestley, J., *Disquisitions relating to Matter and Spirit*. Deel I, 2de verbeterde en uitgebreide uitgave. Birmingham: Pearson en Rollason, 1782

Priestley, J., *The History of the Philosophical Doctrine concerning the Origin of the Soul, and the Nature of Matter; with its Influence on Christianity, Especially with respect to the Doctrine of the Pre-Existence of Christ; being a sequel to the Disquisitions concerning Matter and Spirit*. Opgenomen in J. Priestley, *Disquisitions relating to Matter and Spirit*. Deel I, (2de verbeterde en uitgebreide uitgave. Birmingham: Pearson en Rollason, 1782) 289-400

Priestley, J., *Institutes of Natural and Revealed Religion*. Drie delen, Londen: J. Johnson, 1772-1774

Rose, R.B., "The Priestley Riots of 1791", *Past and Present*, 18, (nov. 1960) 68-88

Schofield, R.E., *The Enlightened Joseph Priestley. A Study of His Life and Work from 1773 to 1804*. The Pennsylvania State University, 2004

Toland, J., *Letters to Serena*. Londen: B. Lintot, 1704

The works of Mr. Richard Hooker, in eight books of the Laws of Ecclesiastical Polity. A new edition. 3 delen, deel I, (1821) 184.